

ATASÖZÜ ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: ÜÇ ATASÖZÜ ÜZERİNE

Nail Tan

- *Bilen bilir biliri, bilmeyen ne bilir biliri?*

Divan ve halk şairlerinin bazı mısra ve beyitleri; halk arasında çok beğenilip, dilden dile dolaşarak, şairi unutulmuş, bazen de az çok üzerinde değişiklik yapılarak kalıplaşır, atasözü veya deyim hâline gelir. Üstat Abdülbâki Gölpinarlı'nın *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* kitabında tasavvuf şairlerinin dilimize armağan ettiği bu tür sözlere güzel örnekler bulunmaktadır (Gölpinarlı, 1977). Kitabın 55. sayfasında şu söz ve açıklama yer almaktadır:

“Bilen bilir biliri, bilmeyen ne bilir biliri? Bilmez isen biliri, bulagör bir biliri.

Masal başlangıçlarındaki tekerlemeye benzeyen bu söz, gerçek sırrını, vahdet âlemini ancak bilen kişinin bildiğini, bilmeyeninse hiçbir şeyden haberi olamayacağını, bilmeyen kişinin bir bileni bulup ona uyması gerektiğini yani mürşide intisap lüzumunu bildirir.”

Söz; tasavvufi ortamların dışına çıktığında ise bilginin, tecrübenin, liyakatin ve danışmanın önemine işaret ediyor. En iyi bildiğimiz konularda dahi ya bilenlere danışmak ya da o konudaki temel bilgi kaynaklarına başvurmak zorundayız. İçinde en çok söz barındırdığına inandığımız başlıca atasözü sözlüklerinde rastlamadığımız sözün kaynağını araştırdığımızda beş yüz yıl öncesinde Kaygusuz Abdal (XIV. yüzyıl sonu-XV. yüzyılın ilk yarısı) karşımıza çıkmaktadır. Şairi ve eserlerini titiz bir çalışmayla gün ışığına çıkaran Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in yayımladığı *Budalanâme* adlı eserinde, sözün ilk şekli şöyle geçmektedir (Güzel, 1983: 63):

“Hz. Resûl (Hz. Muhammed), bu kârhâneyi bünyâd iden üstâdı (Allah'ı) yine bu kârhâne içinde bilürdi. Ve nişânın bu eşya için-

de bilürdi. Eğer, bu kıssadan sen dahi sual idersen Emmîn oğlu eydür ki, bilen bilür ne söyleyem, bilmeyen bilmez, hod yine de söylemem.

*Bilen bilür, bilmeyen bilmez bilüri
Sen seni bilmez isen bula-gör bir bilüri*

Pes imdi mâlûm oldı ki hiç kimse delilsiz Hakk'ı bilmez imiş."

İşte, Kaygusuz Abdal'ın tasavvufi bu açıklamasını yaptığı söz; zamanla sadeleşerek, "l" aliterasyonu güçlendirilerek, tasavvufi anlamının yanı sıra günlük hayata da uyumu sağlanıp Gölpınarlı'nın kitabındaki son şeklini almıştır. Bu döneme ait üç yazılı kaynaktan söz edebiliriz (Bekar, 2019: 220, 247, 287):

1. M. Wickerhauser, *Wegweiser zum Verständnis der Türkischen Sprache. Eine Deutsch-Türkische Chrestomathie, Wien 1853.*

Bilen bilür bilüri, bilmeyen ne bilsün bilüri.

2. O. F. von Schlehta *Wssehrd, Osmanische Sprichwörter, Wien 1865.*

Bilen bilür bilüri, bilmeyen ne bilsün bilüri.

3. A. Wahrmond, *Praktisch Handbuch der Osmanisch – Türkischen Sprache I-III, Giessen 1869.*

Bilen bilür bilüri, bilmeyen ne bilsün bilüri.

Ünlü şair, edebiyat araştırmacısı Orhan Şaik Gökyay'ın (1902-1994) Çapa Eğitim Enstitüsünden öğrencisi Kudret Ünal'dan öğrendiğimize göre (Ünal, 2002: 122), sanki bu sözden ilham almış gibi ilk dersinde tahtaya daima şu dörtlüğü yazarmış:

*Bilmez ki sorsun
Sormaz ki bilsin
Bilse sorardı
Sorsa bilirdi*

Atasözü ve deyim bakımından çok zengin olduğuna inandığımız dilimizde, söz konusu sözle eş veya yakın anlamlı birçok atasözü vardır. Bazı örnekler verelim:

Bilecene yol sor, o sana akıl öğretsin. (Bayat/Afyon; TDK, 2016: 62)

Bilen bir bardak suyu bilir, bilmeyen mazlağı başına devirsen bilmez. (Kuyucak/Eskişehir; TDK, 2016: 62)

Bilerek yapan aldanmaz. (Küre/Kastamonu; Akçaabat/Trabzon; Çırakman, Çınaralan/Samsun; Van; Ulaş/Sivas; Hacıobası, Delice/Ankara, TDK, 2016: 62)

Bildiğimin âlimiyim, bilmediğimin talibiyim. (Albayrak, 2009: 245)

Bilen bildiğini işler; bilmeyen bileğini dişler. (Albayrak, 2009: 245)

Bilen ile bilmeyenin hâli bir midir? (Albayrak, 2009: 245)

Bilirle bilmez beraber olmaz. (Albayrak, 2009: 246)
Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıp. (Albayrak, 2009: 247)
Bilmeyenin elinden al, bilenin eline ver (Albayrak, 2009: 247)
Bin bilsen de bir bilene tanış. (Albayrak, 2009: 247)
Danışan dağ, danışmayan düz ovada yolu şaşmış. (Yurtbaşı, 2013: 377)
Danışıcı bulamazsan borküne danış. (Yurtbaşı, 2013: 377)
Danışmak için büyük bir adam bulamazsan büyük bir taş bul. (Yurtbaşı 2013: 377)
Delilsiz cennete bile girilmez. (Aksoy, 2013: 232)
Kendin bil, başkasına da sor. (Yurtbaşı, 2013: 377)
Sormak parasız. (Yurtbaşı, 2013: 378)

• *Tilkiyi tavukla taşa tutmuşlar; “Allah gazabınızı artırsın!” demiş.*

Atasözlerimiz içinde, insanlara öğüdünü, kararını diyaloglu anlatımla bildirenler vardır. Bu tür atasözlerini; fıkra edası taşıyan atasözleri (Boratav), öykü biçimindeki atasözleri (Aksoy) ve fıkramsı-fıkra benzeyen atasözleri (yaygın) alt başlığında toplayan halk bilimciler görülmüştür.

Prof. Dr. Tarık Minkâri'nin (1925-2010) anılarının yer aldığı *Kim Tutar Beni* kitabında (Minkâri, 2008: 53), halk bilimci Dr. Abdullah Demirci'nin görüp sözlüklerde yer almayabileceği düşüncesiyle bize 20 Ekim 2019 tarihinde getirdiği bir söz. İlk bakışta atasözü veya deyim olarak kullanılabilirliği izlenimini uyandırıyor. Size yapılan bir iyilik, olumlu davranış karşılığında bu sözü söylerseniz deyim gibi kullanmış olursunuz. “İnsanlara memnun olacaklarını bildiğiniz davranışları yapmaktan kaçınmayıp dost sayısını artırınız.” öğüdünü, mecazi şekilde vermek istiyorsanız atasözü demeniz gerekir.

Sözümüzde ironi / kara mizah sanatı kullanılmıştır. Kurnazlığın simgesi tilkinin en sevdiği yiyecek tavuktur. Onu tavukla taşlamak, ödül yerine geçer. Ancak bu ters ödül, onu kazanmak, kötü huylarından vazgeçirmek için verilmektedir. Bu açıklamadan yola çıkarak söze şu anlamı verebiliriz: “Kişileri, yaptıkları hata, kötü davranışlar dolayısıyla cezalandırırken hoşlandıkları, mutlu olacaklarını bildiğiniz nesnelere verip yaptırımlar uyguladığınız takdirde de cezalandırmadan beklediğiniz amaca ulaşabilirsiniz.”

Atasözümüze, Ahmet Vefik Paşa'nın 1871'de İstanbul'da ilk baskısını yapıp 1882 yılında Bursa'da halktan derlemelerle söz sayısını 8.000'e çıkarıp ikinci baskısını yaptığı *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl* adlı sözlüğünde şu şekilde rastlamaktayız (A. V. Paşa-Duymaz, 2005: 206): “*Tilki, pilici taşıyana; ‘Ya Rabb'im, gazabını artır.’ demiş.*” Tülbentçi, Ahmet Vefik Paşa'nın sözlüğünden aldığını belirterek sözü şöyle yayımlamış (Tülbentçi, 1977: 518): “*Tilki, pilicileri taşıyana; ‘Yarabbim, gazabını artır.’ demiş.*” Söz, zamanla dilden dile geçerek edebî bir şekil almış, anlama da kavuşmuştur.

“Tilkiyi tavukla taşlamışlar; ‘Allah gazabınızı artırsın.’ diye dua etmiş.

Kişi elde etmeyi çok istediği bir şeyin kendisine verdiği zarardan bile mutluluk duyar.” (Albayrak, 2009: 834).

Tilkiyi tavukla gagalamışlar; ‘Allah gazabınızı artırsın.’ demiş. (Albayrak, 2009: 834)

Tilkinin tavuk etine düşkünlüğünden yola çıkarak mecaz anlam kazanıp atasözü hâline gelmiş başka sözler de sözlüklerde yer almıştır. Bazı örnekler:

Tilkinin yüz masalı varmış; doksan dokuzu tavuk üstüne. (A. Vefik Paşa-Duymaz, 2005: 206; Parlatır, 2009: 518).

Tilkiye tavuk emanet edilmez. (Parlatır, 2009: 519)

Tilkiye, “Tavuk kebabı yer misin?” demişler; “Adamın güleceğini getirirsiniz / getiriyorsunuz.” demiş. (A. Vefik Paşa-Duymaz, 2005: 206; Aksoy, 1998: 449)

Tilkiye “Tavuk güüt.” demişler; “Elimden gelmez.” demiş. (Albayrak, 2009: 834)

Tilkiye tavuk çobanlığı teklif etmişler, ağlamış. “Niçin ağlıyorsun?” demişler; “İnanmadığım için.” demiş. (Albayrak, 2009: 834)

Tilkiye, “Tavuk güüt.” demişler de; “Ayağın yalınayak” demiş. (Yeşilova/Burdur, TDK, 2016: 218)

Halk biliminde; bir sözlü kültür ürününün çeşitlemelerinin çokluğu, onun eskiliğini gösterir. Bu sözüümüzde olduğu gibi. Sözü, bizim verdiğimiz iki anlamıyla atasözü sözlüklerine almakta yarar vardır.

- *Köpek ne yapacak takkeyi, tingilderke tingilderke düşürür.*

AÜ DTCF Halk Bilimi Bölümü mezunu, AYK Uzmanı (TDK’de görevli) Abdullah Durkun’un 2017 Ekim ayında memleketi Antalya’da, Manavgat Taşağıl köyünden eniştesi Musa Saraç’tan (1941 doğumlu) işitip değerlendirmemiz için bize verdiği bir atasözü. Konargöçer, hayvancılıkla geçinen Antalyalı Yörüklerin kullandıkları bir sözmüş. Yörük kültüründe birçok öğüt, hayvan ve bitkilerin mecazi anlam kazandığı, simgeleştiği bir ortamda yaratılıp yaygınlaşıyor, kalıplaşıyor.

Atasözüümüzdeki köpek, takke, tilgildemek / dingildemek, düşürmek kavramları birer simge / sembol olup insanlarla ilgili mecazi anlamlarına bakmak gerekir. *Dingildemek / tingildemek*, TDK’nin *Türkçe Sözlük*’üne göre; “sallanmak, oynamak” anlamındadır (TDK, 2011: 671). Unutmamak gerekir ki her atasözü ve deyim insanlar için üretilmiş olup topluma, insanlara mutlaka bir iletisi / mesajı bulunmaktadır. Bu ilke çerçevesinde söze; “İnsanlar, genellikle kendi hayat tarzı, gelenek görenek ve inançlarına uymayan unsurları kolaylıkla benimsemezler.” şeklinde bir anlam verebiliriz. Abdullah Durkun’la tartışarak verdiğimiz bu anlamı, eniştesi Musa Saraç’ın sürekli unutkanlık (demans) hastalığına yakalanması sebebiyle onaylatmamız mümkün olmadı. Ancak ta-

radığımız atasözleri sözlüklerinde rastladığımız çeşitlemelerine de yakın anlamlar verildiğini söyleyebiliriz.

Sözün yakın anlam verilmiş üç çeşitlemesi şöyledir:

“Köpek ne yapsın takkeyi, tin tin ederken düşürür.”

Kişi, kendisine gerekli olmayan ve kullanmayacağı şeylere ilgi duymaz.” (Albayrak, 2009: 664)

“İt takkeyi neylesin, ingıdatınca düşürür.”

İt takkeyi dingilderkene düşürür.”

Kişi, kendisine gerekli olan şeylere sahip olmaya çalışmalı. Gereksiz şeylere sahip olmaya çalışmak, boşa harcanmış bir emektir.” (Albayrak, 2009: 571)

Atasözümüzün taradığımız belli başlı sözlüklerde karşılaştığımız, anlamları verilmemiş diğer çeşitlemeleri ise şunlardır:

Akıl olmayınca ne yapar sakal, çarığı dağlarda döşürdü / düşürdü çakal. (Konya; TDK, 2016: 34)

İt takkeyi dingilderken düşürür. (Ermenek/Konya; TDK, 2016: 150).

Köpek, ne yapsın takkeyi, tin tin ederken düşürür. (Burdur; TDK, 2016: 172)

Köpek takkeyi n'eyleyecek, dingilderken düşürür. (Tülbentçi, 1977: 380)

N'eylesin köpek gümüş halkayı, tingilderken düşürür. (İzmir, Manisa; TDK, 2016: 183)

Dilimizde “it”, “köpek” kelimelerinin olumsuz, aşağılayıcı bir anlamda kullanıldığını da biliyoruz. Sözün, seyrek de olsa bu anlamıyla da kullanılması mümkündür: “İyi eğitilmemiş, erdemsiz kişilerin kendilerine gösterilen olumlu davranış ve iyiliklerin değerini anlamayıp reddetmeleri, etkilenmemeleri şaşırtıcı olmaz.” Unutmayalım ki atasözü ve deyimlerin kullanılış amaç, işlev ve anlamları, dilimizdeki sayı ve konumları kadar zengindir.

Kaynaklar

Ahmet Vefik Paşa, *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*, (İnceleme, Çeviri Yazı: Recep Duymaz), 2. bs., Bursa 1290/1882, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, 226 s.

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri Sözlüğü*, 7. bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul 2013, 486 s.

Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları: 184, İstanbul 2009, 1140 s.

Bekar, Beytullah, *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*, Kömen Yayınları: 219, Konya 2019, 835 s.

- Eyübođlu, E. Kemal, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 Cilt, Dođan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973-1975, 329+528 s.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, 419 s.
- Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, KTB Yayınları: 545, Ankara 1983, 224 s.
- Minkâri, Tarık, *Kim Tutar Beni*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2008, 160 s.
- Parlatır, İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007, 574 s.
- Sakaođlu, Saim, "Atasözlerimizin Yapısı", *TFA Yıllığı 1974*, KTB MİFAD Yayını, Ankara 1975, s. 133-141.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2.bs., İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, 581 s.
- TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, (Haz.: Şükrü Halûk Akalın, Recep Toparlı, Belgin Tezcan Aksu), Genel Ağ. www.tdk.gov.tr/index.php?option:cam:atasozleri&view=atasozleri
- TDK, *Türkçe Sözlük*, 11 bs., (Haz: Şükrü Halûk Akalın vd.), TDK Yayınları: 549, Ankara 2011, 2763 s.
- TDK, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, (Haz.: Mustafa S. Kaçalın), 5. bs., TDK Yayınları: 279, 331, Ankara 2016, 494 s.
- Ünal, Kudret, "Orhan Şaik Gökyay'dan Anılar", *Orhan Şaik Gökyay I*, (Haz.: H. Rıdvan Çongur, Nail Tan), Ankara 2002, 174 s.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, 11. bs., Excellence Publishing, İstanbul 2013, 722 s.